

Hakīm et-Tirmizī'nin Nevâdiru'l-usûl Eserinde Hadisleri Şerh Etmede Takip Ettiği İstishâd Metotları*

Öz: Hakīm et-Tirmizī, hadis ilmi ve tasavvuf sahasında önemli katkılar sunmuş bir muhaddis sūfidir. Eserlerinde hem rivāyet hem de dirāyet yönüne önem vererek dinî ilimleri bütüncül bir yaklaşımla ele almış, hadisleri yalnızca lafzî anlamlarıyla değerlendirmemiş, derin manalarını tasavvufî bir perspektifle yorumlamıştır. Nevâdirü'l-usûl, hadislerin zahirî anlamlarını açıklamakla kalmayıp, işârî ve hikemî boyutlarına da ışık tutan kapsamlı bir şerh çalışmasıdır. Hadis yorumculuğu ile tasavvufî düşüncenin iç içe geçtiği bu eserde, hadisler hem senet ve metin açısından hem de bâtinî yönleriyle de ele alınmıştır. Bu makalede, Nevâdirü'l-usûl'de izlenen istishâd yöntemi ele alınmaktadır. Müellifin Kur'ân, hadis ve diğer kaynakları nasıl kullanarak delillendirme yaptığı ve eserine nasıl bir derinlik kattığı incelenmektedir. Hakīm et-Tirmizī, hadisleri açıklarken âyetler, sahâbe ve tâbiün sözleri, şiir ve kıssalarla delillendirme yapmıştır. Nevâdirü'l-usûl, sadece bir hadis şerhi değil, tasavvufî düşünce ile hadis ilmini sentezleyen önemli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hakīm et-Tirmizī, Nevâdiru'l-usûl, İstishâd, Metot.

Mehmet
TURAN**

The Istishhâd Methods Followed by Hakīm al-Tirmidhī in Interpreting Hadiths in Nawâdir al-usûl

Abstract: Hakīm al-Tirmidhī, a hadith scholar and Sufi, made significant contributions to both fields. His works emphasize riwāyah (transmission) and dirāyah (understanding), adopting a holistic approach to religious sciences. Rather than focusing solely on the literal meanings of hadiths, he explored their deeper dimensions through a Sufi perspective. Nawâdir al-usûl is a comprehensive commentary that not only explains the apparent meanings of hadiths but also delves into their işârî (symbolic) and hikmî (wisdom-based) aspects. In this work, where hadith interpretation and Sufi thought are intricately interwoven, the Prophetic traditions are examined both in terms of their isnād (chain of transmission) and matn (text), as well as in their internal-esoteric (bâtinî) aspects that are in harmony with the Ahl al-Sunnah understanding. This article examines the istishhâd method in Nawâdir al-usûl, focusing on how Hakīm al-Tirmidhī employs the Qur'ân, hadith, and other sources to substantiate his arguments and enhance his commentary. He supports his interpretations with verses, sayings of the şahâbah (companions) and tâbiün (successors), poetry, and narratives. Thus, Nawâdir al-usûl transcends conventional hadith commentary, synthesizing Sufi thought with hadith scholarship.

Keywords: Hadith, Hakīm al-Tirmidhī, Nawâdir al-usûl, Istishhâd, Method.

* Bu makale, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hakīm et-Tirmizī'nin Nevâdiru'l-usûl'deki Hadis Anlayışı ve Şerh Metodu" ismiyle 2025 yılında yayınlanan doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır.

** Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara Kur'an Eğitim Merkezi, E-posta: mehmetturan2534@hotmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7465-7625>.

Giriş

Hakîm et-Tirmizî, hicrî üçüncü asırda yaşamış çok yönlü bir şahsiyettir. Tam adı, Ebû Abdullah¹ Muhmmmed b. Ali b. Hasan b. Bişr b. Harun'dur.² Tarih ve terâcîm âlimleri, Hakîm et-Tirmizî'nin doğum tarihini kesin olarak belirleme konusunda bir mutabakata varamamışlardır. Çeşitli kaynaklarda farklı doğum tarihleri öne sürülse de öğrenci ve hocalarının yaşam süreleri göz önüne alındığında, Hakîm'in hicrî üçüncü yüzyılın başlarında, tahminen 210/825 yılı veya daha önce doğmuş olduğu kabul edilmektedir.³

Hakîm et-Tirmizî çok yönlü şahsiyeti, ilmî, irfânî ve hikemî boyutlarıyla dikkat çekmektedir. Bu özelliği, te'lif ettiği eserlerde olduğu kadar, özellikle biyografik mahiyetteki *Büdüvvü şe'ni* adlı eserinde de açıkça görülmektedir. Eserdeki bilgilere göre, Hakîm'in ilmim yolculuğu, sekiz yaşında başlayan yoğun bir eğitim süreciyle şekillenmiştir. İlk eğitimini ailesinden alan Hakîm, henüz genç yaşta babası vasıtasıyla aklî ve naklî ilimlerde, özellikle hadis ilminde tahsil görmüştür.⁴

Hakîm et-Tirmizî'nin doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihi hakkında net bir şey söylenmemişse de seksen veya doksan yıl kadar ömür sürdüğü belirtilmiştir. Ömrü, hocalarının vefat tarihleri (hicrî 240-262) ile talebelerinin vefat tarihine (hicrî 320-353) göre hicrî 295'i aşmamaktadır.⁵ Ancak son tahlilde yapılan incelemelerde, klasik ve modern çalışmalardaki verilere göre Hakîm et-Tirmizî'nin 295/907 ilâ 310/922 yılları arasında vefat ettiği

¹ Arapça'da izafet tamlaması sebebiyle 'Abdillah' şeklinde yazılması gerekirken, Türk okuyucu dikkate alınarak isim ve künyelerin yazımında DÎA ve İSAM'ın yazım kuralları esas alındığından Abdullah şeklinde yazılmıştır.

² Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 175; Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016), 129; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Sa'fe* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2000), 344.

³ bk. Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/645; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-Mizân* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lami, 1986), 7/308; Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü's şe'ni* (*Hatmü'l-Evliya İçinde*), thk. Osman Yahya (Beyrût: Ma'hedü Adabî's-Şarkıyye, 1965), 38; Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'ni Ebi Abdullah, The Concept Of Sainthood In Early Islamic Mysticism (Bad' sha'n Al-Hakim al-Tirmidh)*, çev. Bernd Radtke-Jhon O'kane (Richmond: Curzon Press, 1996), (Mukaddime), 1; Fikret Karapınar, "Hakîm et-Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* V/2 (2005), 230.

⁴ Hakîm et-Tirmizî, bu hususta şu açıklamalara yer vermiştir: "Sekiz yaşına geldiğimde Allah Teâlâ'nın lütfuyla şeyhimi (hadis alimi babası) bana nasip etmesi, benim ilim yolcuğundaki ilk adımım olmuştur. Şeyhim beni ilme teşvik etti, güzelce eğitti ve bu konuda bana cesaret verdi. Her konuda bu yolda kararlı olmamı sağladı. Artık öyle bir duruma geldim ki ilim öğrenme, benim için bir alışkanlık haline geldi, çocukluğumdan kalma oyun alışkanlığımın yerini aldı. Nihayet gençlik çağımda hadis (âsâr) ve fıkıh (rey) ilimleri bende mezc oldu." bk. Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'ni*, 14.

⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî marifeti ahhbâri'rasûl*, thk. Nureddin Boyacılar (Cidde: Darü'l-Minhac, 2015), 1/30.

söylenmiştir.⁶ Hakîm et-Tirmizî, günümüz Özbekistan sınırları içinde yer alan Tirmiz şehrinde vefat etmiş ve türbesi burada bulunmaktadır.⁷

Hakîm et-Tirmizî'nin tasavvufî hadis şerh edebiyatının öncüsü ve en önemli eseri olan *Nevâdiru'l-usûl*, hadis ve sünneti, zâhir ve bâtın bütünlüğü içinde ele alan bir şerh kitabıdır. Diğer hadis kitaplarından farklı olarak bâb yerine “asıl” adını verdiği 294 başlık belirlemiş, her bir aslı temel alan bir hadis sunmuş ve farklı rivayetlerle desteklemiştir. Ardından bu hadisleri şerh ederek konuya yönelik yorumlarda bulunmuş, ahlâk, hikmet, tasavvuf ve nefis tezkiyesi gibi çeşitli meselelerle zenginleştirmiştir.

Hakîm, ilgili asıllarda önce senetli olarak ana hadisi verdikten sonra, bazen senetli bazen de senetsiz rivayetlerle görüşlerini pekiştirmiştir. Konuyu güçlendirmek amacıyla sahâbe ve tâbiûn sözlerine, muhtelif âlimlerin görüşlerine de yer vermiştir.

Nevâdiru'l-usûl, belirli bir hadis kitabının şerhi olmayıp tevhiid, usûl, lûgat, tefsir, fıkıh, ahlâk, hikmet ve âdâb gibi pek çok konuyu içeren hadis şerhlerinden oluşmaktadır. Hakîm, hadisleri şerh ederken te'vil, beyân, hikmet, tahakkuk, sır ve sebep gibi terimler kullanmıştır.

Bu eser, Hakîm et-Tirmizî'nin hadis anlayışını ve yorumlama biçimini yansıtan, tasavvufî hadis şerh edebiyatında nadide bir çalışma olarak öne çıkmaktadır. İçeriğinde âyetler, hadisler, sahâbe ve tâbiûn sözleri, kıssalar, tefsir, dil bilgisi, kabile ve belde adları, şiiir ve çeşitli faydalı bilgiler yer almaktadır.

İslâm ilim geleneğinde kendine özgü bir yöntemle sahip olan *Nevâdiru'l-usûl*, Hakîm et-Tirmizî'nin ilmini, bakış açısını ve zengin birikimini yansıtan bir eserdir. Onun hadis hafızı olduğu, hadis öğrenmek için çeşitli bölgelere seyahat ettiği ve birçok hocadan hadis işittiği bilinmektedir.

Hakîm, hadis rivayetinin yalnızca metin ve senetten ibaret olmadığını, bir muhaddisin işittiği hadislerin anlamlarını kavramasının esas olduğunu vurgulamıştır. Her ne kadar bir mukaddime yazıp eserin yazılış gayesini belirtmese de *Nevâdiru'l-usûl*'ün, rivâyet ile dirâyeti birleştirmek amacıyla kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Hadisleri şerh ederken dirâyete ağırlık vererek hadis ilmine yeni bir boyut kazandırmıştır.

Ayrıca bu eser, Hakîm et-Tirmizî'nin Kur'ân ve sünnet merkezli tasavvuf anlayışını yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir. O, Kur'ân ve hadis bilgisine sahip olmayan kişilere uyulmaması gerektiğini savunarak sahih tasavvuf anlayışını desteklemiş ve çeşitli ahlâkî ilkeleri vurgulamıştır.

⁶ bk. Karapınar, “Hakîm et-Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a”, 230-231.

⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 197; Çift, *Hakîm et-Tirmizî*, 62.

1. Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl'de Hadisleri Şerh Etmede Takip Ettiği İstişâh Metotları

Hakîm, eserde belirli bir tertip veya usûl gözettiğini açıkça belirtmemiş olsa da *Nevâdiru'l-usûl*'de temel olarak âyet ve hadislerden hareketle şerhini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, sahâbe ve tâbiûn sözleri, İsrâîlî rivayetler, şiirler ve kıssalar gibi çeşitli kaynaklardan faydalanarak yorumlarını zenginleştirmiştir.⁸

Hakîm et-Tirmizî'nin hadis yorumlama usullerine dair ilmî incelemelerin sayısı oldukça azdır ve bu konuda sistematik bir yaklaşım, ilk dönem muhaddis sûfîler çerçevesinde belki de ilk kez inceleyen Fikret Karapınar olmuştur.⁹ Ferhat Gökçe ise sınırlı örneklerle de olsa tasavvufî bakış açısıyla hadisleri anlama ve yorumlama tarzlarını ele almıştır.¹⁰ Son zamanlarda Hakîm et-Tirmizî ve eserlerine yönelik ilginin artması, onun İslâmî ilimler geleneğindeki konumunu ve nassları yorumlarken¹¹ izlediği irfanî yaklaşımı anlamak açısından müspet bir gelişmedir. Mevcut çalışmalar, özellikle hicrî üçüncü asrın önde gelen muhaddis-sûfîlerinden olan Tirmizî'nin hadis şerh metodolojisini anlamaya katkı sağlamakla birlikte, daha ziyade müellifin diğer

⁸ Hakîm et-Tirmizî'nin telif ettiği eserler arasında *Nevâdiru'l-usûl*, hem muhteva genişliği hem de metodolojik derinliği bakımından müellifin en mühim çalışması olarak öne çıkmaktadır. Daha evvel işaret edildiği üzere, bu eser tasavvufî hadis şerh edebiyatının nüvesi olup zâhirî ve işârî anlamlarını mezceden öncü bir mahiyet arz etmektedir. Eser üzerinde gerçekleştirdiğimiz araştırma sürecinde mevcut baskıları karşılaştırmalı olarak incelediğimizde, Tevfik Mahmud Tekle ile Nureddin Boyacılar'ın tahkikli neşirleri hariç diğer yayınlarda hem rivayet isnadlarında hem metin aktarımlarında hem de şerh kısımlarında kayda değer noksanlıklar tespit ettik. Söz konusu iki kritik edisyon öncesindeki baskılarda hadis şerhlerinin önemli bir kısmının ya eksik ya da problemli şekilde nakledildiği görülmektedir ki bu durum, maalesef eserin kusurlu nüshaları merkez alınarak yapılan akademik çalışmaların da sağlıklı sonuçlar üretmesine engel teşkil etmiştir. Bu meseleye ilişkin olarak Fikret Karapınar, Hakîm'in bu temel eserinin farklı yazma nüshalarını karşılaştırmak suretiyle orijinal metinde yer alan hadislerin tamamının sahih isnatlarla nakledildiğini ortaya koymuştur. Nureddin Boyacılar'ın gerçekleştirdiği ilmî tahkik çalışması ise bu hakikati daha da belirgin hale getirmiştir. Bu sebeple, söz konusu tahkikli neşri esas alarak Hakîm et-Tirmizî'nin hadisleri şerh ederken izlediği istişâh metodunu ve bunun arka planındaki usulî prensipleri detaylı şekilde tahlil etmek, hem tasavvufî hadis yorumculuğunun erken dönem karakterini anlamak hem de müellifin özgün yaklaşımını ortaya koymak açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır.

⁹ Fikret Karapınar, *Muhaddis Süfîlerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri (H.IV.-V./M.X.-XI. Asır)* (Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Temel İslam Bilimleri, Hadis Bilim Dalı, 2006), 250-271.

¹⁰ İlgili çalışmalar için bk. Ferhat Gökçe, *İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 393-412; "Orta Asya İslâm Âlimlerinin Tasavvufî Hadis Yorumculuğuna Katkıları Tasavvufî ve Hikemî Hadis Yorumculuğunu Öncüsü Hakîm et-Tirmizî", *Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Uluslararası Sempozyumu*, ed. Muhittin Düzenli vd. (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019), 1091-1116.

¹¹ Örnek çalışma için bk. Mehmet Turan, *Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015); "Sûfî Muhaddis Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl Adlı Eserindeki İşârî Yorumları". *Eskiye* 58 (Eylül, 2025), 985-1009.

eserleriyle sınırlı kalmış, *Nevâdir*'i ise kısmen inceleme konusu yapmıştır. Yaptığımız bu araştırma, *Nevâdirü'l-usûl*'de geçen hadis şerhlerini temel almak suretiyle, Hakim et-Tirmizî'nin benzerlerinden ayrılan yorum tarzını ve kendine özgü te'vil anlayışını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda, eserde kullanılan istişhâd¹² metotlarını, örnekler ışığında açıklamak suretiyle şu şekilde sıralayabiliriz:

1.1. Ayetlerle İstişhâd

İstişhâd kelimesi, شهد (ş-h-d) kökünden müştak olup sözlükte “şahit olmak, şahit gösterme, haber vermek, hazır olmak” gibi anlamlarda kullanılır.¹³ Istilâhî manası ise, özellikle dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve manalarını ispat etmek üzere doğruluğu kesin olan örnekler getirmek veya bir şeyi delil olarak arz etmek ve şahit olarak birinin yardımını istemektir.¹⁴

Birçok İslâmî ilimde olduğu gibi hadislerin şerhinde de açıklamaların kuvvet kazanması ve sunulan bilgilerin ispatı için âyetlerden azami derecede istifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, Cenâb-ı Hakk'ın kelamı olması hasebiyle dinî metinlerin açıklanmasında ilk müracaat edilecek kaynak kabul edilmiştir. Nitekim Kur'ân, Arap dilinin bütün üslup ve tarzlarını barındırır. Tevâtüren geldiği ve fasih Arapça'nın zirvesi olup bu dili koruduğu için bütün İslâm âlimleri tarafından birinci derecede istişhâda medar kabul edilmiştir. Bunun için dil âlimleri, eserlerinde başvurdukları kaynaklar arasında Kur'ân'ın ilk sırada yer aldığı hatta kimileri de Kur'ân'ın sahîh (mütevâtir) kırâatinin, âhâd ve şâz bütün kırâatlerin Arap dilinde hüccet olduğunu bildirmişlerdir.¹⁵

Hadislerin âyetlerle açıklanıp yorumlanması, asıl itibarıyla Ashâb-ı kirâm zamanından itibaren bilinen bir yöntemdir. Âyet ve hadis bütünlüğünün sağlanması için hadislerin şerhinde âyetlerin kullanılması oldukça önem arz etmektedir. Bunun için rivâyet metinlerinin tahlilinde kullanılan bu metotta, âyetler istişhâd için kullanılmıştır. Hadislerin âyetlerle yorumlanması işârî hadis yorumunda bulunan sûfiler tarafından da sıkça kullanılmaktadır. Sûfiler âyetlerle istişhâdda bulunurken çoğunlukla hadisler hakkındaki işârî-tasavvufî yorumlarını desteklemeyi amaçlamışlardır. Hadisleri ele aldıklarında âyetlere bazen yorumlarıyla birlikte yer vermekte bazen de sadece âyete işâret etmekle istişhâdda bulunmuşlardır.¹⁶

¹² Çalışmada “istişhâd” kavramıyla, Hakim et-Tirmizî'nin hadisleri şerh ederken başvurduğu temel dayanaklar kastedilmiştir.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/241; Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, 581.

¹⁴ İsmail Durmuş, “İstişhâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/397.

¹⁵ Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî a'mâluhu ve menhecuhu* (Beyrût: Dâru'r-Râ'idî'l-Arabî, 1986), 79.

¹⁶ bk. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 256-257.

Hakîm et-Tirmizî, hadisleri şerh ederken aktarmış olduğu hadisin muhtevasını sağlamlaştırmak ve hadislerin kadrini daha da yüceltmek için yoğun bir şekilde âyetlerle istişhâdda bulunmuştur. Neredeyse her asıldaki hadisleri âyetlerle açıklamış ve âyetlerin hadislerle bağlantısını sağlamaya çalışmıştır. Bazen de hadislerin şerhinde tasavvufî görüşlerini te'yit etmek için âyetlere müracaat ettiği görülmektedir.

Örnek: Abdullah b. Mesud'dan nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın rahmetini ümit eden fâcir (günahkâr) kimse, Allah'tan ümit kesen âbiden O'nun rahmetine daha yakındır."*¹⁷

Hakîm et-Tirmizî, bu hadisin yorumunda, Allah'a çokça ibadet eden ile günahkâr bir kimsenin Allah'ın rahmetini hangi açılardan hak edip edemediklerine değinmiştir. İlgili açıklamada fâcir, her ne kadar günah işlese de Allah'ı bildiğinden O'nun rahmetine daha yakın olmuştur. Buna karşın âbid ise cehâleti sebebiyle Allah'ın rahmetinden uzaklaşmıştır. Dolayısıyla Allah'a umut bağlamak veya O'ndan ümit kesmek, kulun Allah'a yakınlığı ve O'nu tanınması/bilmesi ile ölçülür.

Hakîm, hadisin şerhinde cehâletten neşet eden ümitsizliğin, kulluktan ve itâatten sapmaktan kaynaklandığına dair açıklamasında *"Haktan sapmış olanlardan başka kim Rabbim'in rahmetinden ümit kesebilir!" dedi*¹⁸ ve *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kafirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."*¹⁹ âyetleriyle ümitsizlik anlamına gelen "kunût" ve "yeis" kavramlarına atıfta bulunarak âyetlerdeki kavramları farklı cihetlerden ele almıştır.²⁰

Örnek: Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Mü'min, tek bir mideyle, kafir ise yedi mide ile yer."*²¹

Hadis-i şerif, Hz. Peygamber döneminde Yemâme bölgesinde yaşamış ve oranın önemli şahıslarından olan Sümâme b. Üsâl (öl. 12/633) adında bir sahâbî üzerinden cereyan eden bir olay bağlamında söylenmiştir. Bu sahâbî, çok yemekle meşhur olmuştur. Hicretin altıncı yılında Hz. Peygamber'in canına kastetmeye çalışırken esir düşmüş ve yakalanıp Peygamberimiz'e getirilmiştir. Hz. Peygamber, iyi muamele ile onu İslâm'a davet etmesine rağmen Müslüman olmamıştır. Ancak serbest bırakıldıktan belli bir müddet sonra Müslümanların iyi yaklaşımları sonucu olarak içine imân arzusu doğmuş

¹⁷ Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûr el-hitâb: el-Firdevsü'l-Ahbâr*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dârul-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 3/193, Hadis no. 4398; el-Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, Hadis no. 5971.

¹⁸ el-Hicr 15/56.

¹⁹ Yûsuf 12/87.

²⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/216-217.

²¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/744-745. Ayrıca bk. el-Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, 6/78, Hadis no. 5971.

ve gönül rızasıyla imân etmiştir. Böyle olunca Hz. Peygamber'in telkiniyle Müslümanlığın esaslarını öğrenmiş ve misafir olarak ağırlandı. Kendisine yemek getirildiğinde sahâbe onun az yiyip içtiğini gördüklerinde şaşırılmışlardır. Hz. Peygamber, Müslüman olduktan sonra bu hâle gelen Sümâme'ye şaşırانları görünce *"Mü'min, tek bir mide ile yer, kafir ise yedi mide ile yer"* buyurmuştur.²²

Hakîm et-Tirmizî, yukarıdaki bilgiden farklı olarak aynı şekilde olayın sebab-i vürûduna temas ederek Ğîfâr kabilesinden olan Ebû Basra adında çok yemek yiyen, cüssesi büyük ve kendisine "obur" denilen biri hakkında gerçekleştiğini bildirmiştir. Rivâyete göre Hz. Peygamber, henüz Müslüman olmayan bu adamı bir gece evinde misafir etmiş, onu yedirip içirmiştir. Ardından kendisine süt ikram etmiş ve bu kişi yedi bardak süt içtikten sonra ancak doyabilmiştir. Kısa bir zaman sonra Hz. Peygamber'le aralarında bir sohbet cereyan etmiştir. Sabah vakti olunca Hz. Peygamber, namaz için çıktığında bu kimse onu takip ederek onunla namaza iştirak etmiştir. Hz. Peygamber, namazı bitirdikten sonra cemaate dönüp *"Kardeşinize dini öğretin, onu müjdeleyin"* demiştir. Ashâb-ı kirâm hemen bu adama yönelerek ona nasihat edip İslâm'ı anlatmışlardır. Rasûl-i Ekrem, Müslüman olduğu bu sırada ona bir elbise hediye etmiş ve yemek ikram etmelerini söylemiştir. Ona yemek ve süt getirilmiş ancak çok azı dışında yiyememiş ve sütü de az içmiştir. Hatta 'bu kadar kâfidir, doydum' demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına ve benim onun rasûlü olduğuma şehadet ederim. Sen daha dün kadar kâfirdin, bugün ise Müslüman oldun. Zira kafir kimse, yedi midesiyle yer. Mü'min ise bir midesiyle yer"* buyurmuştur.²³

Hakîm, 59. aslın ilk hadisinde, herhangi bir sebab-i vürûd zikretmemiştir. Fakat aslın en son hadisinde râvîleri farklı ama lafızları aynı olan rivâyetin öncesinde ilgili hâdiseye yer vermiştir. Hadiste zikredilen mü'min ile kafir arasındaki yeme içmeye dair bu farkı açıklamaya çalışmıştır. Ona göre hadisteki "yedi mide" ifadesinden hareketle potansiyel olarak insanın bünyesinde yedi çeşit huy ve ahlâk vardır. Bunlar *şirk, şüphe, gaflet, rağbet* (istek ve arzular), *korku, şehvet* ve *gazaptır*. Bunlardan biri kalbi istila ettiği zaman kalp ona göre şekil alır. Hakîm bunları serdettikten sonra "Bizim söz konusu ifadelerimizi bu âyet de teyit etmektedir" diyerek şu âyet-i kerîme ile istişâdda bulunmuştur: *"Muhakkak cehennem, onların hepsine va'dolunan yerdir. Cehennemin yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır."*²⁴ Hakîm'e göre âyetin işâretiyle cehennem ehli, bu yedi kapı için ayrılmış gruplar olacaklardır. Cehennemin kapılarının yedi sayısı ile sınırlandırılması ise zikri geçen yedi olumsuz ahlâkî huya uyma konusunda insanı helak eden hususların

²² Buhârî, Et'ime, 12; Müslim, Eşribe, 186.

²³ Hakîm et-Tirmizî, Nevâdiru'l-usûl, 1/746-747.

²⁴ el-Hicr 15/43-44.

toplamının yedi şey olmasıdır. Dolayısıyla her huya ve ahlâka göre bir kapı olacaktır.²⁵

Hakîm, âyetle istişhâdda bulunduğu hadiste, “مما يحقق ذلك، مما يحقق قلنا” ifadeleriyle âyetle irtibat kurmuş ve yorumlarını desteklemiştir. Bu teknik ifadeyi İbn Receb el-Hanbelî'nin *Fethu'l-Bârî*²⁶ adlı şerhinde, Beğâvî'nin *Şerhu's-sünne*'sinde²⁷, Molla Aliyyu'l-Kârî'nin *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*'inde²⁸ de görülmektedir.

Örnek: Câbir b. Abdullah'tan nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Biriniz yemeğe davet edildiğinde yese de yemese de davete icâbet etsin.*”²⁹

Hakîm, kardeşlik hukuku çerçevesinde vermiş olduğu bu hadisi şerh ederken Kur'ân-ı Kerîm'den iki âyet ile açıklamalarına kuvvet kazandırmıştır. Yemek veya başka vesilelerle bir mü'min, başka bir mü'min kardeşi tarafından Allah rızası için davet edildiği zaman bu davetine icabet etmesi genelde İslâm'ın gerekliliklerini, özelde ise kardeşlik hukukunun kuvvet bulmasını gerçekleştirmeye yöneliktir. Hakîm de bu düşünceden yola çıkarak “Dâvet, yerine getirilmesi gereken haklardandır” demiş ve davetin aslının, kardeşlik bağının sağlamlaşması, muhabbet ve dostluğun devamı için oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamayı yaptıktan sonra “*Muhakkak ki mü'minler, ancak kardeşlerdir*”³⁰ ve “*Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar, birbirlerinin velisidirler*”³¹ âyetleriyle istişhâdda bulunmuştur. Âyetlerin akabinde insandaki nefsin doğasından ve içindeki menfî potansiyelden bahsettikten sonra kişinin nefsindeki bazı hasletlerin hayra yönlendirilmesi suretiyle kardeşlik hukukunun sağlamlığını ve dinî açıdan kişinin selametini sağlamayı gerekli görmüştür.³²

Örnek: Abdullah b. Kays'ın naklettiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Cennet'in içerisinde kapları ve her şeyi gümüşten olan iki Cennet ile kapları ve her şeyi altından olan iki Cennet daha vardır. Adn cennetinde cennetliklerle Rablerini görmeleri arasında Allah'ın vechindeki*

²⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 747; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Atraş (Dimeşk: Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000), 1/531.

²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Şaban vd. (Medine: Mektebetu'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, 1996), 7/16.

²⁷ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1983), 8/230.

²⁸ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâtü'l-mefâtiḥ* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2002), 3/964.

²⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/223.

³⁰ el-Hucurât 49/10.

³¹ et-Tevbe 9/71.

³² bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/224-226.

kibriyâ ridâsından (yücelik örtüsünden) başka hiçbir şey bulunmayacaktır.”³³

Hakîm et-Tirmizî “Cennet Ehlinin Allah’ı Görmeleri” başlığı altında Ebû Musâ el-Eşârî’nin naklettiği hadisten³⁴ sonra ziyadeli olarak *“Oradaki nehirler, ise Adn Cennetlerinden bir çukurun içine dökülür...”³⁵ ve “Firdevs cennetleri dört tanedir. İkisnin kapları ve içindeki her şey gümüştedir. Diğer ikisinin ise kapları ve her şeyi altındandır”³⁶ hadislerini zikretmiştir. “İki cennet” ibaresini yorumlarken **te’vîl** terimini kullanarak âyetlere müracaat etmiştir. Rahmân sûresindeki *“Rabbinin huzurunda durmaktan korkanlara iki cennet verilecektir”³⁷* âyetiyle cennetin ilk iki cennetin nitelendiğini ve *“bu iki cennetin haricinde, mü’minlere vadedilen iki cennet daha vardır”³⁸* âyetiyle de diğer iki cennetin varlığından bahsetmiştir. Ardından “Allah Teâlâ ayrıca ilk iki cenneti, *“Bu cennetler yemyeşil ağaçlarla doludur”³⁹* âyetiyle çeşitli bağlarla, bostanlarla dolu iki bahçeleri vardır” şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁰*

Görüldüğü üzere Hakîm, esas aldığı hadiste bahsi geçen iki gruptaki dört cennetin te’vilini, Rahmân sûresinden destek alarak açıklamaya çalışmış, doksanıncı asıldaki ilk hadisin ziyadesi mahiyetindeki Firdevs hadisine de işarete bulunmamıştır.⁴¹

İslâm âlimlerinin naslarda zikredilen bilgilere ve sahâbe yorumlarına dayanarak Firdevs cenneti hakkında yaptıkları açıklamaları iki noktada toplamak mümkündür: 1. Firdevs, cennetin tamamını ifade eder. 2. Firdevs, cennetin ortasını, en yüksek ve en değerli bölgesini teşkil eden kısımların adı olup burada peygamberlerle velîler kalacaklardır. Nitekim hadislerde Firdevs cennetinin bulunduğu ve özellikle Firdevs’in, cennetin en değerli yeri olduğu açıkça bildirilmiştir.⁴²

Hakîm ise Firdevs cenneti hakkında şunları söylemiştir:

“Allah Rasûlü’nün (s.a.v.) ‘Adn cennetinde cennetliklerle Rablerini görmeleri arasında Allah’ın vechindeki kibriyâ ridâsından (yücelik örtüsünden) başka hiçbir şey bulunmayacaktır’ sözüne gelince... Allah Rasûl bu dört cenneti,

³³ Müslim, İmân, 80.

³⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/288.

³⁵ Dârimî, Rikâk, 101.

³⁶ Tirmizî’nin rivâyetinde “Dört tane Firdevs cenneti” ifadesi geçmemektedir. Bk. Tirmizî, Cennet, 3.

³⁷ er-Rahman 55/46.

³⁸ er-Rahman 55/62.

³⁹ er-Rahman 55/48.

⁴⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/289.

⁴¹ Yavuz Köktaş, hadiste zikri geçen Firdevs cennetinin dört tane oluşunu, âyetle bağdaşmadığını ifade etmiştir. bk. Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis*, 92. Ancak Hakîm et-Tirmizî, görüldüğü gibi hadiste geçen iki cennetin te’vilinin âyetlerde olduğunu belirtmiştir. Firdevs cenneti ile ilgili açıklamasını aynı asılda ileride birkaç hadis sonra izah etmiştir.

⁴² M. Sait Özervarlı, “Firdevs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/123.

Firdevs cennetiyle ilgili hadiste beyân etmiştir. Firdevs, Adn cennetinin yakınında olup orada peygamberler ve velî zatlar kalacaklardır. Firdevs, cennetin merkezi ve ortasıdır. Nitekim Allah Rasûlü'nden bu şekilde rivâyet edilmiştir.⁴³ Adn cenneti, Rahmân'ın diyarı ve sarayıdır. Firdevs ise Adn cennetleridir. Adn şehir, Firdevs onun civarındaki köyler gibidir. Allah, Firdevs ehline tecelli edince perdeler kalkar. Bu zaten hadiste "kibriyâ ridâsı" şeklinde zikredilmişti. Dolayısıyla Firdevs ahalisi, Allah'ın celâl ve cemâline bakarlar. Ebû Musâ el-Eşârî'nin rivâyet ettiği başka bir hadiste Allah Rasûlü, '*O'nun hicabı nârdır. Eğer onu açmış olsaydı vechinin heybeti ve celâli, basîretinin ihata ettiği bütün mahlukatını yakardı*'⁴⁴ buyurmuştur."⁴⁵

Hakîm, Firdevs hakkında ikinci gruptaki âlimlerle aynı görüşü benimsemiş ve Aktardığı hadisleri, âyetlerle destekleyerek konuyu iyice açıklığa kavuşturmuştur. *Nevâdiru'l-usûl*'de buna benzer neredeyse tüm asıllarda âyetlerle istişhâda bulunarak hadisleri şerh ederken âyet-hadis bütünlüğünü uygulamaya çalışmıştır.

1.2. Hadislerle İstişhâd

Yüce dinimiz İslâm'ın ikinci temel kaynağı olan hadisler, Kur'ân-ı Kerîm gibi Arapça'nın kelime ve cümle yapısına, gramer ve edebî sanatlarına, tefsir, fıkıh, kelam, tasavvuf gibi İslâmî ilimlere tesir etmiş, yüzyıllar boyunca Arap dilinin ve İslâm düşüncesinin safiyetini korumuş ve zenginleştirmiştir.⁴⁶ Rivâyet geleneği içerisinde hadislerin konumu, önemli ölçüde geniş bir etki alanına sahiptir. Bu gelenekteki metinlerin üslup ve muhteva açısından benzerlikleri sebebiyle açıklanan konuların ve ele alınan bilgilerin sağlam bir zeminde açıklığa kavuşması için hadislerle istişhâda ihtiyaç duyulmuştur. Başka bir deyişle rivâyet metinlerinin ve özellikle hadislerin, hadislere arz edilmesi uygulamasına ve metoduna sıkça başvurulmuştur.⁴⁷ Aynı şekilde Hakîm et-Tirmizî de hadisleri şerh ederken teyit amaçlı ve rivâyetleri daha anlaşılır hale getirmek için çok sayıda başka hadislerle istişhâda bulunmuştur. Neredeyse her asılda bu yöntemi kullandığını görmek mümkündür.

Hakîm, hadislerin seçiminde çoğu zaman muhteva benzerliğine dikkat etmiş, kimi yerlerde dolaylı yoldan benzerliğe işaret etmiştir. Kullandığı hadisler arasında sahîh, hasen, şahit veya mütâbaat yoluyla sahîh veya hasen

⁴³ Tirmizî, Cennet, 4; İbn Mâce, Cennet, 39.

⁴⁴ Müslim, İmân, 79; İbn Mace, Mukaddime, 195-196.

⁴⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/293-94.

⁴⁶ Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 258-260.

⁴⁷ Türkan, *Hadis Şerh Geleneği*, 260.

derecesine ulaşmış⁴⁸, zayıf⁴⁹ ve bazen de aslı olamayan veya mevzu hadis⁵⁰ sayılan rivayetler naklederek mütesâhil davrandığı ileri sürülmüştür. Sûff olması itibarıyla îşârî/bâtînî açıdan hadisleri yorumlamasından kaynaklı olarak bazen isabetli bazen de aşırı denilebilecek tasarruflara gitmiştir. Bununla birlikte her asılda yer alan ilk hadisin veya şerh içerisindeki bazı rivâyetlerin muhtevasını zenginleştirmek amacıyla birçok hadise tutunmuştur.

Hakîm'in bir hadisi başka bir hadisle yorumlama biçimi, kendi zaviyesinden rivâyetleri nasıl ele aldığı ve ne tür mesajlar verdiği şu örneklerle daha iyi anlaşılacaktır:

Örnek: Câbir b. Abdullah'tan rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“(Cehenneme) uğramak, “girmek” demektir. İyi veya kötü olsun herkes oraya uğrayacaktır. İbrahim (a.s.) için olduğu gibi mü'minler için de serin ve esenlik olacaktır. Hatta mü'minlerin esenliği sebebiyle cehennem ateşi feryat eder.*⁵¹ *Allah Teâlâ şöyle buyurur: Bundan sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarıyoruz. Zâlimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız.”*⁵²

Cehenneme uğrama hakkında Cabir b. Abdullah'tan nakledilen hadis, Hz. Peygamber'in, Meryem sûresi 72. âyetinin tefsiri sadedinde söylediği görülmektedir. Hakîm et-Tirmizî, yukarıdaki hadis ile âyeti harmanlayarak şöyle demiştir: *“Sanki Allah Teâlâ, cehennemi mü'minler için bir geçit kılmıştır. Öyle ki oradan çıkarıldıkları zaman nereden kurtulduklarını anlayacaklardır. Çünkü haber vermek/haberdar olmak, görmek gibi değildir. Dârusselâm'a (cennete) gittiklerinde nereye girdiklerinin farkına da varacaklardır. Zira her şey ancak zıddı ile bilindiği için bunlar, insan için çok kıymetli olur. Bunun içindir ki mü'minler cennete girdiklerinde “Bizi bu üzüntüden kurtaran Allah'a hamdolsun. Rabbimiz gerçekten çok bağışlayan ve iyiliklerin karşılığını verendir”⁵³ diyeceklerdir.”* Hakîm, cennet ehlinin geçiş yeri olacak cehennemden Cenâb-ı Hak'ın fazl u kermiyle mü'minlerin selamette olacağını, dünyadayken kelime-i tevhîd getiren ancak nefis ve şehvetlerin peşine düşen mü'min kulların orada uzun bir süre kaldıktan sonra yine Allah'ın rahmetiyle cehennem ateşinden ve üzerlerindeki kalıntılarından, kir ve pasından temizlenip arınacaklarını, böylelikle cennete girmeye elverişli hâle gelip yeni bedenlere sahip olacaklarını ifade etmiştir. Allah Teâlâ, cehenneme varıp oradan cennete geçişi, sâdık ve sadece Allah'a yönelen kulların ortaya çıkması

⁴⁸ Örnek için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/419.

⁴⁹ Örnek için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/517-518.

⁵⁰ Örnek için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/676.

⁵¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/304. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 22/396; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), Hadis no. 8744.

⁵² Meryem 19/72.

⁵³ Fâtır 35/34.

için bir güzergâh kıldığını da açıklamalarına eklemiştir.⁵⁴

Hakîm, yukarıda değinmiş olduğu durumlardan sonra 16. asırdaki rivâyeti tasavvufî açıdan şöyle yorumlamıştır: “Allah’ın velî kulları ve sıddıklar, cehennemi hiç fark etmeden sıratın geçeceklerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak “Öte yandan (bizim tarafımızdan güzel bir vaadi hak edenlere gelince, onlar cehennemden uzak tutulacaklardır. Öyle ki onun o korkunç uğultusunu işitmeyecekler bile ve canlarının çektiği sonsuz nimetler içerisinde, sonsuza dek yaşayıp gidecekler.”⁵⁵ buyurmuştur. Bu kimseler ateşten uzak tutulurlar. Çünkü onları nûr taşır ve bu nûr her yandan onları sarar. Onlar bu hâlde iken ateşin içinden (sıratın üstünden) geçerler. Oradan çıktıktan sonra ‘Allah bizim cehenneme uğrayacağımızı vaat etmemiş miydi?’ diye birbirlerine sorarlar. Onlara, ‘Sizler oradan geçtiniz ancak fark etmediniz’ denilecektir.” Hakîm sonra şöyle demiştir: “Cehennemin, onların serinliğinden feryat etmesine gelince, bunun sebebi şöyledir: İlâhî rahmet soğuk (olduğu için) Allah’ın gazabını dindirir. Onlar bu rahmet ile nûra ulaşırlar. Bu nûr, onların kalplerinde ve göğüslerinde parlayıp durur. O zaman nûr onların kalplerinde yer almaya devam eder, ilâhî rahmet ise üzerlerinde bulunup kendilerini gölgelendirir. Bu halleriyle onlar ateşe girdikleri (sırat üzerinden ateşten geçtikleri) anda serinliklerinden ateş söner. O zaman cehennem feryat eder. Çünkü cehennem, kâfir ve günahkârlardan intikam almak için yaratılmıştır. İntikam gücünün zayıflamasından korkarak feryat eder.”

Hakîm, hadis hakkındaki bu te’vilini şu hadisle istişhâdda bulunarak açıklamıştır: “Bunun için, cehennemin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *Ey mü’min, üzerimden çabuk geç; nurun ateşimi söndürecek!*”⁵⁶ Destek aldığı bu hadis dışında başka tarîklerden gelen benzer rivâyetler aktararak konuyu farklı boyutlarıyla ele almaya çalışmıştır.⁵⁷

Örnek: Abdullah b. Abbâs’tan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: “Allah Rasûlü (s.a.v.) karınca, bal arısı, hüdühüd ve göçeğen kuşunu öldürmekten nehyetti.”⁵⁸

Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*’deki hadislerde yer alan nehiylerin hikmet veya sebeplerini bazen hadislerle müracaat ederek açıklamıştır. Örnekte görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in bu hayvanların öldürülmesini menetmesinin sebebini, Allah Teâlâ’nın yeryüzünde canlıları ümmetler hâlinde yaratmasına

⁵⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/305-306.

⁵⁵ el-Enbiya 21/101-102.

⁵⁶ Hadis hakkındaki değerlendirmeler için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/130; Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, thk. Hüsamuddin el-Kudsî (Kâhire: Mektebetü’l-Kudsî, 1994), 10/360.

⁵⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/307-308.

⁵⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 2/323; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Muhammed Ali Sönmez-Halis Aydemir (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012), 3/289; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A’zamî (Beyrût: Tevzi’l-Mektebi’l-İslâmî, 1983), Hadis no. 8415.

bağlamıştır. Çünkü bu hayvanlar, kendi cinsleri içerisinde birer ümmettirler. Öyle ki Cenâb-ı Hak, hayvanları dünyada Hz. Adem'den (a.s.) önce ve insanları da en son ümmet olarak yaratmıştır. Yerde ve gökteki her şeyi hizmetine sunmakla insanın değer ve faziletini göstermiş ve Allah Teâlâ, bu fazileti Kur'ân-ı Kerîm'de muhtelif şekillerde zikretmiştir.⁵⁹

Hakîm, vermiş olduğu bilgileri şu hadisle desteklemiştir: *“Şüphesiz Allah, bin ümmet yaratmıştır. Altı yüzü denizde, dört yüzü karadadır. Bu ümmetlerden ilk helak olanı, çekirge ümmetidir. Bunlar helak olunca ipi koparılmış dizi (tespih taneleri) gibi diğerleri de art arda gelir.”*⁶⁰

Görüldüğü üzere Hakîm et-Tirmizî, hadiste ismi yer alan dört hayvan cinsinin birer ümmet (topluluk) olduğunu ima etmiştir. Ona göre insan nevinin yok olmasından sonra insanın yaratıldığı topraktan meydana gelen çekirgeler, ilk helak olan ümmet olacaktır. Ardından insanın hizmetine musahhar kılınan diğer hayvanlar buna bağlı olarak helak olacaklardır. Bu bilgileri verdikten sonra yılan, karga, fare, domuz, eşek, kurbağa gibi hayvanların özelliklerine ve zararlı olup olmadıklarına değinmiştir. Akabinde üzerinde durduğumuz hadisteki hayvanlar hakkındaki bilgileri âyetler ışığında açıklamış ve İbn Abbas'tan nakledilen bu hadisteki yasaklamanın sebebini, bizihi Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmesine bağlamıştır. Bununla birlikte karıncanın Hz. Süleyman'a saygı göstermesi⁶¹, arının kovanları ev edinmekle Rabbine itaat etmesi⁶² ve yaptığı balda şifanın olması, hüdhüdün Hz. Süleyman'a su bulması ve elçilik görevi yapması⁶³, göçeğen kuşunun ilk oruç tutan hayvan olması⁶⁴ ve Hz. İbrahim, Kabe'yi yapmak için Şam'dan yola çıktığı zaman onun rehberi olması sebebiyle öldürülmesinin nehyedildiğini söylemiştir.⁶⁵

Örnek: Osman b. Affân'ın Mevlası'ndan rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Allah'ın yüz on yedi ahlâkı vardır. Bunlardan*

⁵⁹ bk. el-Bakara 2/29; İsra, 17/70.

⁶⁰ Beyhakî, *Şu'abu'l-imân*, Hadis no. 10132.

⁶¹ “Derken, Karınca Vadisine geldiklerinde, yuvanın disiplin ve düzeninden sorumlu bir karınca “Ey karıncalar!” diye seslendi, “Derhal yuvalarınıza girin ki, Süleyman ve askerleri farkında olmayarak sizi çiğnemesinler!” (Neml 27/18).

⁶² “Rabb'in, bal arısına vahyederek şöyle emretti: “Dağlarda, ağaçlarda ve insanların senin için yapacakları kovanlarda kendine yuva yapacaksın. Sonra her çeşit meyvenin çiçeğinden tadıp bal toplayacak ve sana verilen emirlere boyun eğerek, Rabb'inin gösterdiği yolları adım adım izleyeceksin. İşte, ariya verdiğimiz bu yetenekler sayesinde ki, onların karınlarından, içinde insanlar için şifâ verici unsurlar olan değişik lezzet ve renklerde şerbet çıkar. Hiç kuşkusuz bunda, hakikati keşfetmek amacıyla inceden inceye düşünen insanlara ibret verici bir işâret, bir delil vardır. (Nahl 16/68-69).

⁶³ bk. Ebu's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1998) 5/1771; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 14/358.

⁶⁴ Hadisin değerlendirmesi için bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 6/295; İbnu'l-Cevzî, *Mevdûât*, 5/19.

⁶⁵ bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/324-335.

herhangi birini kime bahşedip verirse o cennete girer.”⁶⁶

Muhtelif rivâyetlerde Hz. Peygamber'in ahlâkının “Kur'ân ahlâkı” olduğu zikredilmiştir.⁶⁷ Bu sebeple İslâm ahlâk düşüncesi ve temel prensipleri, Kur'ân ve sünneti referansa almıştır. Bu iki kaynak, dînî ve dünyevî hayatın genel çerçevesini çizmiş, amelî kurallarını belirlemiş, böylece daha sonra fukahâ, ehl-i hadis, kelâmcılar, mutasavvıflar hatta filozoflar tarafından geliştirilen ahlâk anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Kur'ân-ı Kerîm, içerdiği diğer konular gibi eksiksiz olarak bir ahlâk sistemi oluşturacak zenginlikte nazarî prensipler ve amelî kurallar getirmiştir.⁶⁸ İşte bu noktadan hareketle İslâm ulemâsı farklı açılardan genelde ahlâkı özel olarak Allah ahlâkı/ilahî ahlâkı ele almışlardır.

Hakîm et-Tirmizî de “Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma” ile alakalı muhtelif rivâyetler aktararak konuya açıklık getirmiştir. Ona göre kişi irâdesini bırakıp Allah'ın hükmüne tâbi kılırsa Allah'ın ahlâkı istikametine girmiş olur.⁶⁹

Hakîm, ahlâkın insanın tabiatına yerleştirilmiş bir haslet olduğunu beyan ettikten sonra ilgili aslın ilerleyen yerlerinde, muhtelif rivâyetlerle ahlâkî hadisler aktararak örnekte verilen hadisi teyit etmeye çalışmış, akabinde “*Ahlâk, dinin kabıdır*” rivâyetiyle ifadelerini detaylandırmıştır. Ona göre kul, eğer kalbini şüphelerden temizler, ahlâkını kirlerden ve menfî şeylerden arındırırsa kurbete taalluk eden mârifete nâil olur ve ilâhî vuslata erişir. Nihâyetinde Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış olur.⁷⁰

1.3. Sahâbe ve Tâbiûn Sözleryle İstîşhâd

İlahî vahyin ilk müntesipleri ve temsilcileri, Kur'ân'ın nüzûlüne bizatihi şahit olmuş, olaylarla âyetler arasındaki ilişkiyi kurmuş, müşkil meselelerde direkt Hz. Peygamber'e müracaat etmiş olan Ashâb-ı kirâmın söz ve bilgileri hadislerin iyi anlaşılması için önemlidir. Aynı şekilde hadislerin öğrenilmesinde ve daha sonraki kuşaklara ulaştırmada, tâbiûnun da büyük hizmetleri olmuştur. Nitekim dînî ilimlerin birçoğunda şöhret kazanan tâbiûn, hadis ilminde de önemli bir yere sahiptirler. Öte yandan tâbiûn dönemindeki ilim ehli hadis öğrenme, hadisleri rivâyet edenleri sorgulama, onları eleştirme ve hadisleri tedvîn konularında ciddi çalışmalar yapmışlardır.

Sahâbe gibi tâbiûn neslinin de hadislere önem vermesi onların uygulamalarının din içinde değer kazanmasına yol açmış, hadis usûlü

⁶⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/329; 2/64; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsne'd*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1999), 1/82; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/298.

⁶⁷ Müslim, *Müsâfirîn*, 139.

⁶⁸ Mustafa Çağrı, “Ahlâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1.

⁶⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Hotmü'l-evliyâ*, 190.

⁷⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/323.

eserlerinde “maktû hadis” olarak ifade edilen kavram yoluyla tâbiûna ait söz ve fiillere, maktû kayıtlarıyla da olsa hadis denilebileceği fikrini doğurmuştur. Hicri ikinci asırdan itibaren İslâm âlimleri ve özellikle muhaddisler tarafından geliştirilen bu anlayışla tâbiûn nesli, diğer nesillerden farklı sayılmış, sahâbeden sonra onların söz ve fiilleri de bir hadis çeşidi olarak kabul edilmiştir. İsnâdî tâbiûna kadar uzanan, tâbiûnda kalarak daha ileriye gidemeyen hadis olarak tanımlanan maktû hadis kavramını, bilindiği kadarıyla “tâbiûn sözü” manasında ilk kullanan âlim, el-Hatîb el-Bağdâdî'dir (öl. 463/1071).⁷¹

Yukarıda sahâbe ve tâbiûna atfedilen bilgilerin hadis çeşidi içinde ele alınması, onlara verilen değeri göstermesi bakımından önemli bir nokta sayılmakla birlikte, bazı âlimlere göre sahâbeye ait görüşlerin delil olmasının bile tartışıldığı düşünülecek olursa, tâbiûn sözleri “mutlak delil” olamayacağı savunulmuştur. Diğer yandan bütün tâbiûn neslinin değil, ilmî hüviyetleri, ahlâkî kimlikleri ve olgun kişilikleriyle kendilerini kabul ettiren, yaşadıkları dönemde sorumluluklar üstlenen, söz ve davranışları ile İslâm'ı temsil eden seçkin şahsiyetlerin söz, fetva ve hareketlerinin hadis kapsamında ele alınmasını uygun görenler de olmuştur. Önceki görüşe göre bu görüş, daha tutarlı sayılmıştır. Nitekim büyük sahâbîlerle aynı çağda yaşayan Mesrûk b. el-Ecda' (öl. 63/683), Saîd b. el-Müseyyeb (öl. 94/712), İbrahim en-Nehâî (öl. 95/714), eş-Şa'bî (öl. 103/722) gibi büyük tâbiûnun maktûlarıyla amel edilebileceğini ileri sürenler olmuştur.⁷²

Hakîm et-Tirmizî, hadislerin şerhinde senetli veya senetsiz şekilde çokça sahâbe, tâbiûn ve bazen de önceki âlimlerin sözlerini kullanmıştır. *Nevâdiru'l-usûl*'de toplam 364 kadar sahâbe ve tâbiûn sözü aktarmıştır. Şimdi Hakîm'in bu âsârı hadis şerhine nasıl yansıttığı örnekler dâhilinde görülmeye çalışılacaktır.

Örnek: Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'tan nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *Ebû Ubeyde! Benden sonra başkasına güvenme.*⁷³

Hakîm et-Tirmizî, bu hadisin bağlamında zikrettiği Hz. Ebubekir'in “*Beni rahat bırakmayan bir şeytan vardır. Öfkelendiğim zaman benden uzak durun. Eğer yanlış yola saparsam beni doğrultun*”⁷⁴ sözünü ihtisar yaparak aktarmıştır. Hadisin şerhinde Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i tartışmasız bir şekilde güven, merhamet, şefkat, yardım ve müracaat kaynağı kıldığını, bunlar birer

⁷¹ Kâdî İyâd, *el-İlmâ ilâ marifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, thk. Seyyid Ahmed Sakar (Kâhire: Dâru't-Türâs, 1970), 59; Seyit Avcı, “Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 153.

⁷² Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, 167-168; Avcı, “Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri”, 153-154.

⁷³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/284; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Müddârâtü'n-nâs*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1998), 100, Hadis no. 116.

⁷⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/284.

makam olup sadece Hz. Peygamber'e özgü olduğunu ifade etmiştir. Hakîm bunları, peygamberlerin bir sıfatı olan "ismet" sıfatına bağlamıştır. Çünkü şeytan, ancak peygamberler dışındaki masum olmayan insanların kanında ve damarlarında dolaşır, onların ayaklarını kaydırır ve günaha düşmelerine sebep olur. Dolayısıyla Hz. Peygamber dışındaki herkes günaha, nisyana, hataya ve türlü yanlışlara düşebilir.⁷⁵ Bu açıklamaların akabinde Hz. Ebubekir'in bir hutbe esnasında söylediği *"Beni rahat bırakmayan bir şeytanım vardır. Öfkelendiğim zaman benden uzak durun. Eğer yanlış yola saparsam beni doğrultun"* sözünü zikrederek Hz. Peygamber'den sonra en faziletli şahsiyete sahip Hz. Ebubekir'in de bu makama (masum olma vasfına) sahip olmadığına dikkat çekerek onun hutbede söylediği sözle istişhâdda bulunmuştur.

Örnek: Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet günü kul getirilir, iyilikleri (mizanın) bir kefesine, günahları da diğer kefeye konulur. Ancak iyilikleri mizanda ağır basar. Bunun üzerine bu kul, 'Ey Rabbim, bu bitâka da nedir? Gecem ve gündüzümde yaptığım her amel karşına çıkarıldı' şeklinde soru sordu. Allah Teâlâ da 'Bu da senin hakkında ileri geri söylenen şeydir. Halbuki sen, bundan berisin. İşte bu sebeple kurtuldun' diye karşılık verdi."*⁷⁶

Hakîm et-Tirmizî'nin rivâyet ettiği bu hadiste geçen *"البطاقة" (bitâka)* kelimesine, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerindeki rivâyette *"kâğıt parçası veya parça"* anlamı verilmiş, bu kâğıt parçasında Hz. Peygamber tarafından *"kelime-i şehâdet"* in yazılı olduğu ifade edilmiştir. Hakîm, bu kâğıt parçasında, bahsi geçen kula yapılan iftiranın (bühtân) yazılı olduğunu söylemiştir. Akabinde senetsiz-meçhul sığa ile rivâyet ettiği şu hadisi aktarmıştır: *"Davûd (a.s.), Süleyman'a (a.s.) 'en ağır şey nedir? diye bir soru yöneltilmiş, o da 'masum/iftiradan berî olan birine iftira atılmasıdır' cevabını vermiştir."*⁷⁷ Bu rivâyeti verdikten sonra hadisteki *"bitâka"* kelimesini açıklamak üzere Hakîm'in teferrüd ettiği rivâyetlerden sayılan, Hz. Ali'den nakledilen edilen şu rivâyetle istişhâdda bulunmuştur: *"Bühtân, dürüst insana gökten daha ağır gelir."*⁷⁸

Örnek: Huzeýfe'den nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Ben sizin maişetiniz için çabaladığınızı görüyorum. (Eliyle işaret ederek) İşte bu, alemlerin Rabbi'nin elçisi Cebrail'dir. Kalbime, 'Her ne kadar*

⁷⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/286; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvâdullah b. Muhammed-Ebu'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 8/267.

⁷⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/498; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-e'âl*, thk. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekkâ (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 14/383, Hadis no. 39024.

⁷⁷ bk. Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, 7/606.

⁷⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/498-499.

geç gelse de rızkı tamamlanmadan insan ölmez' sözünü koydu.”⁷⁹

Hakîm et-Tirmizî, mealen verilen hadiste yer alan *نَفْتٌ فِي رُوعِي*, *أَنْ لَا تَمُوتُ نَفْسٌ* Arapça ibaredeki *روعي* kelimesinin “kalp” ve *نفث* mâzî fiilinin, *rûh* ile ilgili olduğunu söylemiştir. Bu açıklamaların ardından hadiste geçen “Bu Allah’ın elçisi, Cebrâil’dir” ifadesinden hareketle “İnsan, rızkı tamamlanmadan ölmez” sözünün vahiy olduğunu, dolayısıyla vahyin *rûh* ile Cebrâil tarafından geldiğini ve *rûhun*, Allah’ın büyük bir emri olduğunu ifade etmiştir. Bunun akabinde Yemenli Tâbiûn olan Vehb b. Münebbih’in (öl. 114/732) şu sözünü zikretmiştir: “Allah’ın ilk yarattığı şey, *rûhtur*. Sonra ondan havayı, havadan ise *nûr* ve zulmeti meydana getirmiştir. Sonra *nûrdan* da su, ateş ve *rûzgârı* yaratmıştır. Arşı, suyun üzerinde ve suyu da *rûzgâr* yoluyla yaratmıştır. Dolayısıyla *rûh*, Allah’ın ilk yaratmasının başlangıcıdır.”⁸⁰

Görüldüğü üzere Hakîm, hadiste yer alan *نفث* fiilinin, *rûh* ile ilgili olduğuna dair görüşünü kuvvetlendirmek üzere tâbiûnden Vehb b. Münebbih’in sözünü istişhâd olarak kullanmıştır.

Örnek: Ebû Saîd el-Hudrî’den rivayet edildiği üzere Allah Rasûl’ü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ şöyle demiştir: ‘Kur’ân kimi, Beni zikretmekten ve benden bir şey istemekten meşgul ederse ona, isteyenlere verdiğimin en iyisini veririm.’ Yüce Allah’ın sözünün diğer mahlukâtın sözlerinden üstünlüğü, mahlukâtına olan üstünlüğü gibidir.”⁸¹

Hakîm et-Tirmizî, muhtelif yerlerde, Kur’ân okumanın faziletine, sair ibadet ve zikirlerden daha üstün olduğuna temas etmiştir. Buna örnek teşkil eden Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet edilen hadisi, senetli bir şekilde Amr b. Dinar (öl. 126/744) kanalıyla gelen “Allah Rasûl’ünün ahabından yetmiş kişiye ulaştım. Hepsî ‘Allah, yegâne yaratıcıdır. Kelâmı (Kur’ân) dışındaki her şey yaratılmıştır. Çünkü Kur’ân O’ndan sadır olmuş ve tekrar O’na dönecektir’ demekteydiler” (hasen-mevkûf) hadisi ile desteklemiştir. Bu hadis bağlamında tebeu’t-tâbiûnden olan Süfyân es-Sevrî’nin (öl. 161/778) “Şüphesiz Kur’ân okumak, zikrin en faziletlisidir” sözüyle Kur’ân’ın fazilet ve üstünlüğüne değinmiştir.⁸²

İlk bakışta verilen hadis ile istişhâdda bulunulan söz arasında bir bağlantı kurulmadığı anlaşılsa da Hakîm bu duruma açıklık getirip Kur’ân’ın, Allah’ın kelâmı olması hasebiyle Hâlık-mahlûk ayırımına dikkat çekmiştir. Ona göre Kur’ân-ı Kerim, Cenâb-ı Hakk’ın mahluk olmayan bir kelâmıdır. İnsanlara gönderildiği zamana kadar yine mahluk olmayıp herhangi bir şüphe ve arızayı

⁷⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/216; Bezzâr, *el-Müsne'd*, thk. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 7/314, Hadis no. 2914.

⁸⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/218. bk. Ebu's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1389.

⁸¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/204; Tirmizî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 25; Dârimî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 17.

⁸² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/205.

da barındırmamıştır. Her zaman taze, temiz, güzel ve korunaklıdır, bu özellikleriyle kalıcıdır. Kul, Kur'ân okuduğu zaman Allah ile konuşur ve manevî bir hissiyata bürünür. Kur'ân, Allah tarafından oluşturulmuştur. Kulun yaptığı zikir ise Allah'ı bilme ve tanıma yoluyla kalbinde oluşturduğu bir şeydir. Onu her zaman korumak mümkün olmadığından Kelâmullah gibi değildir. Hasılı Kur'ân hem mahluk olmaması hem de fazilet bakımından diğer zikir türlerinden daha üstündür.⁸³

Hakîm, meseleyi daha da açıklığa kavuşturmak için tâbiûn dönemi Mekke fukahâsından, müctehid ve muhaddis Amr b. Dînâr (öl. 126/744), müfessir, muhaddis ve zâhid Süfyân es-Sevrî gibi tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn olan kimselerin sözleriyle istîşhâdda bulunmuştur. Verilen örnekteki hadisin senedinde yer alan Yahyâ b. el-Ahmer b. Ziyâd et-Tâî'nin, Ebû Cafer'in kardeşi İbn Ziyâd b. el-Ahmer olduğunu belirtmekle senetteki râvî açıklamalarına değinmesi de dikkat çekicidir.⁸⁴

1.4. İsrâîlî Rivâyetlerle İstîşhâd

İsrâîliyyat kelimesi, sözlükte “İsrâîlî bir kaynaktan aktarılan kısya veya hadise” anlamına gelmektedir. Hz. Yakub'un diğer bir adı veya lakabı olan “İsrâîl” kelimesinin nispet ismi olduğu ve Yahudîler'in, “İsrâîloğulları” olarak Hz. Yakub'un soyundan geldikleri için daha çok Yahudîlerle irtibatlandırılmıştır.⁸⁵ Böyle olmakla birlikte “İsrâîliyyât” kavramının kapsamına Hristiyanlık ve diğer dinler de girmektedir. Bu sebeple İsrâîliyyât ifadesinin ıstılâh anlamı, “İslâm'a ve özellikle bir ilim dalı olarak tefsire girmiş olan Yahudîlik, Hristiyanlık ve diğer dinlerin kültürüne ait her türlü haber ve bilgidir” şeklinde tarif edilmiştir.⁸⁶

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren İsrâîliyyât türü rivâyetler ile birçok söz söylenmiş ve bu hususta tartışmalar olmuştur. Özellikle Hz. Peygamber'in ve Ashab-ı kirâmın İsrâîlî bilgilere karşı tutumları, bunlardan rivâyet etmenin hükmü, cevazı halinde sınırlarının nasıl ve ne olacağı gibi hususiyetler, en fazla tartışılan konular arasında yer almıştır. Bu konuların merkezinde ve İsrâîliyyât'a cevaz verenler ile vermeyenlerin öne sürdükleri birtakım deliller yer almaktadır. Mesela bu konuda “İsrâîloğullarından nakilde bulunmanızda sakınca yoktur”⁸⁷ rivâyeti, İsrâîlî bilgilerin cevazına dair kabul edilen

⁸³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/206.

⁸⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/204.

⁸⁵ İbrahim Hatipoğlu, “İsrâliyyat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

⁸⁶ Veli Atmaca, “Hadis'te İsrâliyyât'a Bakış I”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996), 162.

⁸⁷ Buhârî, Enbiyâ, 50; Tirmizî, İlim, 13.

delillerdendir.⁸⁸ İsrâîliyyâtın câiz olduğuna dair çeşitli âyet⁸⁹ ve hadisler⁹⁰ de zikretmişlerdir.

Yahudî ve Hristiyanlar, kendi kutsal kitaplarını değiştirdikleri ve tahrif ettikleri için onların kitaplarına güvenilemeyeceği ve bu sebeple İsrâîliyyât kaynaklı rivâyetlerin kullanılmasının câiz olmayacağı şeklinde görüşler de yer almaktadır. Câiz olmadığını savunanalar da âyet⁹¹ ve hadislerden⁹² muhtelif deliller sunmuşlardır.⁹³

Ancak genel kabule göre hadislerde senet ve metin açısından İsrâîlî malumat ihtiva eden bilgiler, İslâm'ın temel prensiplerine uygun olması gerekmektedir. Bir hadisin metni, İslâm'a muhalif İsrâîlî bilgi içermesi halinde münker sayılmıştır. Bununla birlikte sahîh rivâyetlerdeki İsarîlî bilgileri de katarak tümüyle reddetmek doğru bir yaklaşım olmaz. Çünkü rivâyetlerdeki benzerliklerin olması, dinin asıl ve kaynaklarının vahye ve aynı öze sahip olmasına dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla dinin asılları olan Kur'ân ve sünnete aykırı olmadığı sürece herhangi bir rivâyette yer alan İsrâîlî bir bilgi ile amel edilebilir, değerlendirmeleri yapılmıştır.⁹⁴

Hakim et-Tirmizî de hadisleri yorumlarken İsrâîlî bilgilerden istifade etmiştir. Bir bilginin hadis olduğunu kabul etmek için “ma'rûf ile tasdik etme” prensibinden yola çıkarak İsrâîlî bir bilginin de ona göre makbul olabileceğini ve manası sahîh olması şartıyla doğru bilgi olarak kabul edileceğini savunmuştur.

Örnek: Ebu'd-Derdâ şöyle demiştir: Ebu'l-Kâsım'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu işittim: *“Allah Teâla şöyle demiştir: Ey İsa, senden sonra öyle bir ümmet göndereceğim ki hilm ve ilimleri olmadığı halde başlarına, hoşlandıkları bir şey geldiğinde Allah'a hamdedip şükrederler. Hoşlanmadıkları bir şeye maruz kaldıklarında ise karşılığını Allah'tan bekleyerek buna sabrederler. İsa (a.s.) buna hayret ederek şöyle sordu: Ya Rabb! Onlarda hilm ve ilim olmadan bunlar nasıl böyle olabilirler? Allah da cevap olarak şöyle buyurmuştur: Ben onlara kendi hilm ve ilimden vereceğim”* buyurdu.”⁹⁵

⁸⁸ Veysel Özdemir, “İsrâîliyyât Türü Rivâyetlerin Hükümünü Belirleme Açısından 've Haddisû an Benî İsrâile ve lâ Harace...' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/2 (2008), 308.

⁸⁹ bk. Âli İmrân 3/93; Yûnus 10/94; er-Rad 13/43; el-Ahkâf 46/10.

⁹⁰ Buhârî, Enbiyâ, 50; Tirmizî, İlim, 13; Darimî, Mukaddime, 46.

⁹¹ bk. Bakara 78-79; Nisa 46; Maide 13; Enam 91; Neml, 76.

⁹² bk. Buhârî, Tefsir, 11; Şehadat, 29; İtisam, 25.

⁹³ Özdemir, “İsrâîliyyât Türü Rivâyetlerin Hükümü”, 310-311.

⁹⁴ Salih Karacabey, “İsrâîliyyât'ı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2003), 79-90.

⁹⁵ Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/343; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/529, Hadis no. 27545; Hâkim, *el-Müstedrek*, Hadis no. 1289. Bu rivâyet üçüncü bölümde Hakim'in velâyet anlayışında tekrar zikredilecektir.

Hakîm et-Tirmizî bu rivâyeti “Sabır ve Şükür” başlığı altında Ümmet-i Muhammed’in üstünlüğüyle alakalı rivâyetleri açıklarken vermiştir. Bu aslın 124. hadisinde insanın yaratılışı, ömür ve rızıklarının miktarı⁹⁶, Hz. Nuh’tan beri bunların eksildiği⁹⁷ ile ilgili birtakım bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda her ne kadar insanların ahlâk, ömür ve rızıkları azalıp değişkenlik gösteriyorsa da Ümmet-i Muhammed’e, diğer ümmetlere kalmayan ilâhî ilim ve hilm verilmiştir. Onlar cennete de ilk girecek olanlardır. Ümmet-i Muhammed’in diğer ümmetlere olan bu üstünlüğü, kendilerine bahşedilen yakîn sebebiyledir.⁹⁸ Görülüyor ki Hakîm, bu açıklamalarını ve aktarmış olduğu hadisi, İsrâîlî bilgi ihtiva eden bazı söz ve rivâyetlerle desteklemeye çalışmıştır.

Hakîm, rivâyetteki “hilm” ve “ilim” kavramlarını “nûr” ile irtibatlandırmıştır. Bu çerçevede hilmi, Allah tarafından kalbe nûrun yerleşmesi yoluyla sadrın genişlemesi (inşirâh-ı sadr) olarak nitelemiştir. Çünkü kalbe nûrun girmesiyle birlikte Allah’ı bilmekle ilim meydana gelir. Böylece ümmetin kalpleri Allah’ın zikrine bağlanır, sadırları hikmetle dolar ve artık Allah hakkında özel bir anlayışa sahip olurlar.⁹⁹

Hakîm’in aktarmış olduğu bu rivâyetler, dinî naslara ve İslâm’ın temel prensiplerine muvafık olan İsrâîlî bilgilere güzel bir örnek sayılabilir. Bu bilgileri verdikten sonra âyet ve hadislerle yorumlarını desteklemiştir. Ancak örnek olarak verdiğimiz hadis, zayıf kabul edilmiştir.¹⁰⁰

Örnek: Serrâ bint. Nebhân el-Ğaneviyye’den nakledildiğine göre Allah Rasûlû (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yılanın küçüğünü ve büyüğünü, siyahını ve beyazını öldürün. Onu öldüren kimse ateşten kurtulur. Yılanın öldürdüğü kimse de şehittir.”¹⁰¹

Hakîm et-Tirmizî, rivâyeti şöyle yorumlamıştır: “Yılan, düşmanlığını açıkça gösteren bir hayvandır. Cennet’te Hz. Adem’e (a.s.) hizmet etmekle vazifeliydi. Ancak ona ihanet etti. Şeytan ise yılanın içine girerek bir şekilde Âdem’i kandırdı ve cennetten çıkmalarına sebep oldu. Böylece Allah’ın düşmanı şeytan ile Âdem ve neslinin düşmanı yılanın düşmanlıkları iyice ortaya çıktı.” Başka rivâyette şeytanın, yılanın ağzına girerek Âdem ve Havva’nın yasaklı ağaçtan yemelerine sebep olduğunu bildirmiştir.¹⁰²

Hakîm, yılan ile alakalı rivâyeti, kısaltarak vereceğimiz Vehb b. Münnebbih’ten nakledilen şu İsrâîlî bilginin istishâdıyla desteklemiştir: “Şeytan yılanın ağzına

⁹⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/362-363.

⁹⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/361.

⁹⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/363

⁹⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/364-365.

¹⁰⁰ Değerlendirmeler için Beyhâkî, *Şu’abu’l-imân*, Hadis no. 9480.

¹⁰¹ Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, 4/45, Hadis no. 6116.

¹⁰² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/518.

yerleşerek cennete girmiştir. Bunu başardıktan sonra ağzından çıkarak Âdem ve Havva'nın yasaklı ağaçtan yemelerini söylemiştir. Âdem ağaçtan yiyince, Allah ona, 'Haydi seni toprağından yarattığım yeryüzüne in! O kendisinden yaratıldığı yerdeki lanetli ağacın meyvesi dikene dönüşür. Yeryüzünde ve cennette "talh" denilen muğaylan ağacı ve "sidr" denilen ağaçtan daha üstün iki ağaç bulunmamaktadır' dedi. Allah sonra Havva'ya 'Ey Havva! Kulumu aldattın. Sen istemeyerek de olsa hamile kalacaksın. Karnındaki doğurmak istediğinde defalarca ölüme yakın olacaksın.' Yılanı da şöyle demiştir: 'Ey melun şeytanı içinde gizleyerek cennete sokan yılan! Öyle ki o şeytan, kulumu kandırdı. Lanet senin üzerine olsun, ayakların karnına dönüşsün. Toprakta başka rızık olmayacaktır. Sen, Ademoğlu'nun düşmanısın, onlar da senin düşmanındırlar. Onlardan biriyle karşılaştığında sen onların topuğundan yakalayacaksın, onlar da başını ezecekler' dedi."¹⁰³

Söz konusu rivâyette Hz. Havva'nın ve yılanın lanetlenmesi ile alakalı Kur'an-ı Kerîm ve sahîh rivâyetlerde herhangi bir bilgi yer almamaktadır. İslâmî esaslar ve aklı selimle de bağdaşmamaktadır. Hakîm'den önce Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), tefsirinde bu rivâyeti zikretmiş ve herhangi bir tenkide tabî tutmamıştır.¹⁰⁴ Ancak daha sonra gelen müfessirler, bu rivâyetin İsrâîliyâtan olduğunu, bu tür rivâyetlere iltifat edilemeyeceğini belirtmişlerdir.¹⁰⁵ Öte yandan bu tür rivâyetlerin İsrâîliyâtan olduğunun önemli bir delili de Tevrat'ta geçmesidir.¹⁰⁶

Örnek: Havşeb el-Fihri'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Râhip Cüreyc, eğer fakîh bir âlim olsaydı annesine icabet etmesinin Rabbine ibadet etmesinden daha hayırlı olduğunu anlardı."*¹⁰⁷

Hakîm et-Tirmizî yukarıdaki hadisi, "Hz. Peygamber'in Evinde Yaptığı İşler" başlığı altında zikretmiştir. Bu rivâyetin şerhinde dünya ve âhirete taalluk eden bütün işlerin Allah için yapılması takdirde Allah Teâlâ'nın kullarını koruyacağı, onlardan razı olacağı ve kulluklarını daha iyi bir konuma çıkartacağı şeklinde açıklamalar yapmıştır. Bu vasıflara sahip kimselere karşın sadece amel peşinde koşan, ecir bekleyen, cennet nimetlerini isteyen kimselerin bazı amelleri görmezden geldiklerini ve bu amellerin birtakım haklarını zayı ettiklerini zikretmiştir. Bu kimselerin durumunu yukarıda verilen rivâyeti vermek suretiyle Cüreyc hadisini¹⁰⁸ örnek göstermiştir. Hadisi şerh

¹⁰³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/519-520.

¹⁰⁴ bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dâru't-Terbiyye ve't-Türâs, ts.), 1/561, 562, 564.

¹⁰⁵ bk. Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb: et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 1/462; Gökçe, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*, 414.

¹⁰⁶ Hakîm et-Tirmizî, çev. Yavuz Köktaş, *Kitâbu'l-menhiyyât*, 180. (459. Dipnot)

¹⁰⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/75; Beyhâkî, *Şu'abu'l-imân*, Hadis no. 2283; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/524.

¹⁰⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/75.

sadedinde “Bu, ‘kim Allah için olan işleri kavrar ve tedbirini gözetirse, o zaman ameller arasını ayırt etmez, bir işi/hali başka işe/hale üstün tutmaz’ anlamına gelir” açıklamasında bulunarak “haberde geçtiğine göre” ifadesiyle İsrâîlî bilgi olan Hz. Musa’nın şu sözünü aktarmıştır: “Hz. Musa ‘Ya Rabbi! Hangi kulun günahı daha büyüktür?’ Allah Teâlâ, ‘Bana ithamda bulunanın’ diye cevap verir. Bunun üzerine Musa (a.s.), ‘Peki ey Rabbim, kim sana ithamda bulunur’ diye sorar. Allah Teâlâ da “Benden hayır dileyip de kendisine hayır bahsettiğim zaman buna razı olmayan kimsedir’ buyurur.”¹⁰⁹

Hakîm, bu hadis hakkında “Kim dünya ve âhiret işlerinin tümünü Allah için yapar, bununla kulluk görevlerini yerine getirirse ameller arasında tercih etme sıkıntısından azâde olur, bir takım amel ve haller onu etkilemez”¹¹⁰ yorumunda bulunarak düşüncelerini ortaya koymuştur.

1.5. Şiir Kullanımı

Şiir “duygu ve heyecanları, güzellikleri, seslerin uyumundan ve ahenginden faydalanarak etkili bir şekilde anlatma sanatıdır.”¹¹¹ İnsanın duygu ve heyecanlarını yansıtmaya açısından önemli bir yere sahip olan şiir, çeşitli ilmi disiplinler içerisinde bir yöntem olarak kullanılmıştır. Hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla şârihler, hadis şerhlerinde şiirler ile istişhâdda bulunmuşlardır.

İbn Abbas’ın “*Şiir Arab’ın dîvânıdır. Kur’ân’dan bir mana bize kapalı geldiğinde Arab’ın divanına müracaat ederiz. Siz de onu öğrenmeye gayret edin*”¹¹² sözü, sahâbe döneminden itibaren şiirlerin şâhid olarak kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla şiirle istişhâdın, Kur’ân âyetlerinin yorumlanmasında başvurulan bir yöntem olması ve bu minvalde teşviklerin bulunması, şiirlerin delil olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır.¹¹³ İslâmî ilimler disiplini içerisindeki alanlarda (tefsir vb.) olduğu gibi hadis şerhlerinde de şiirler malzeme olarak kullanılmıştır. Hadislerin yorumlanmasında şiirlerle istişhâd edilebilmesi için şiiri söyleyenin bilinmesi, şiirin güvenilir bir râvî tarafından rivâyet edilmesi, şiirin, istişhâd edilen meseleye delâletinin kesin olması, ittifak edilen bir hususa aykırı olmaması ve delil getirildiği konuda zaruret içermemesi gerektiği belirtilmiştir. Hadislerin şerhinde, Arap şiirlerinin istişhâdı, rivâyetlerin anlaşılır hale gelmesi veya aktarılan rivâyetin kuvvet kazanması için argüman olarak tercih edilmiştir. Arap dilinin içeriği ve yapısı

¹⁰⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/77; Ayrıca bk. Beyhakî, *Şu’abu’l-imân*, Hadis no. 682.

¹¹⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/77.

¹¹¹ Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*, 1171.

¹¹² Süyûtî, *el-itkân fî ulûm’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Mısır: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmmetü li’l-Kitâb, 1974), 2/67.

¹¹³ Ali Eroğlu, “Şiirle İstishad ve İstishad Açısından Medarik”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İLTED)* 11 (1993), 327.

dikkate alınarak şârihin bakış açısı, meşrebi, şahsî tercihleri, benimsediği gelenek gibi birtakım sâikler, tercih edilen şiirin karakteristik özelliğini yansıtmıştır. Bu sebeple dönemlere bağlı olarak şiirler ve bunların kullanıma uygunluğu farklılık göstermektedir.¹¹⁴

Şerhlerde şiirler, metinlerde kelimelerin açıklanması veya muhteva benzerliğinin ortaya konulması amacıyla kullanılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan üslup ve içerik benzerliğinden faydalanılarak metnin dışından şahitler sunmak, hadis şerhlerine farklı bir boyut kazandırmaktadır. Bu metodun uygulanmasıyla birlikte metnin sınırlarına çıkılarak tahlil etme imkânı sağlamaktadır. Buna bağlı olarak hadis şârihleri, rivâyetleri kendi birikim ve geleneklerindeki literatürden ve entelektüel birikimden referansta bulunmak suretiyle hadisleri tahlil edip yorumlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bir hadis metinde geçen kelime veya verilme istenen mesaj, şiir yoluyla teyit edilmiş olur. Hakîm et-Tirmizî de *Nevadiru'l-usûl*'de hadisleri açıklarken kimi yerde rivâyet içerisinde muhtevaya bağlı olarak kimi yerde ise kelimelerin anlamlarına göre açıklamalarda bulunmuştur. Bazı yerlerde ise aktardığı rivâyetlerde muhâvere tarzında söylenen şiirler aktarmıştır.

Örnek: Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre şöyle demiştir: *Allah Rasûlü (s.a.v.) "Yanınıza yufka yürekli bir topluluk gelecektir" buyurdu. Derken yanımıza çlerinde Ebu Musa'nın da bulunduğu Eş'ariler geldiler.*¹¹⁵

Hakîm et-Tirmizî, fakîh sahâbî olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin faziletine dair müstakil bir asıl açmıştır. Yukarıda verdiğimiz rivâyetin devamında şu beyit yer almaktadır:

غَدًا نَلْقَى الْأَجْبَهُ مُحَمَّدًا وَجِزْبَهُ

"Yarın sevdiklerimizle, Muhammed ve taraftarlarıyla karşılaşacağız."¹¹⁶

Görüldüğü gibi Hakîm, içerisinde şiirin bulunduğu bir rivâyet aktarmıştır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin faziletini açıklayan başka bir hadiste Hz. Peygamber, "Ey imân edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki **Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler**; mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir"¹¹⁷ âyetindeki "Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler" ifadesinde yer alan topluluğun, Ebû Mûsâ el-

¹¹⁴ Harun Öğmüş, *Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri* (İsam, 2010), 120-127; Mehmet Kaya, "Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinde Şiirle İstişâh", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVII/1 (2017), 10.

¹¹⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/435; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/286, Hads no: 32257; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Hadis no. 13768.

¹¹⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/435.

¹¹⁷ el-Mâide 5/54.

Eş'arî'nin içinde bulunduğu kimselere işaret etmiştir.¹¹⁸ Hakîm, bir önceki rivâyeti desteklemek için bu rivâyeti almıştır. Buna benzer, rivâyet içerisinde şiiirlerin olduğu başka hadisler de aktarmıştır.¹¹⁹

Örnek: Câbir b. Atîk bildiriyor: *Allah Rasûlü (s.a.v.), Abdullah b. Sâbit hastalandığında ziyaretine gitti. Ruhunu teslim etmek üzereydi. Seslendi, fakat cevap veremedi. Bunun üzerine Allah Rasûlü "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" dedi ve "Sana mağlup olduk Ebu'r-Rebî!" buyurdu. Kadınlar, yüksek sesle ağlamaya başladılar. İbn Atîk onları susturmaya çalıştı. Allah Rasûlü "Bırak onları, gerekmedikçe hiçbir kadın ağlamasın" buyurdu. Oradakiler: "Gerekli olmak nedir, Ey Allah'ın Rasûlü?" diye sordular. "Ölümdür" diye cevap verdi. Abdullah b. Sâbit'in kızı şöyle dedi "Ey babacığım! Senin şehit olduğunu ümit ediyorum. Çünkü sen şehitlik için hazırlığını yapmıştın." Bunun üzerine Allah Rasûlü "Allah onun mükaafatını niyetine göre vermiştir. Siz şehitliği nasıl biliyorsunuz?" buyurdu. Orada bulunanlar da "Allah yolunda öldürülmek/mücadele etmek (diye biliyoruz)" cevabını verdiler. Bunun üzerine Allah Rasûlü "Allah yolunda öldürülmenin dışında yedi çeşit şehitlik vardır: Vebadan ölen şehittir, iç hastalıklarından ölen şehittir, suda boğularak ölen şehittir, göçük altında kalan şehittir, zatü'l-cenb¹²⁰ hastalığından ölen şehittir, yangında ölen şehittir, karnında bebek olduğu halde ölen kadın şehittir" buyurdu.¹²¹*

Hakîm et-Tirmizî, bu hadisin açıklamasında şehitliğin Allah katında büyük bir paye ve mertebeyi ifade ettiğini belirtmiştir. Bu mertebelerin en yükseği, sıdk makamıdır. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de iki sınıfı zikrederken nübüvvetten hemen sonra sıddıkları anmıştır: *"Kim Allah'a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır!"*¹²² Cenâb-ı Hak, önce peygamberlik makamını, sonra sırayla sıdk, şehâdet ve salâhı zikretmiştir. Nitekim İslâm'da yapılan işlerin (amellerin) niyete göre değer kazanması, iyi niyete dayanmayan sadece gösteriş için yapılan ibadetlerin ve güzel davranışların Allah katında hiçbir değerinin bulunmadığı muhtelif hadislerde geçmektedir.¹²³ Halis niyetin sıdk ifade etmesinden yola çıkan Hakîm, sıdkın şehadete takdim edildiğini vurgulamıştır.¹²⁴ Çünkü doğruluk (sıdk) kavramı söz, niyet, irade, azim, vefa,

¹¹⁸ bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, Hadis no. 3220.

¹¹⁹ Örnekler için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/623, 625, 626.

¹²⁰ Zatu'l-cenb hastalığı: Kaburga kemiklerinin iç zarında, vücudun yan iç taraflarında meydana gelen sıcak vereme bu ad verilir.

¹²¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/730-31; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, çev. Hüseyin Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2023), Cenâiz, 12; Nesâî, Cenâiz, 14.

¹²² en-Nisa 4/69.

¹²³ Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn Tercüme ve Şerhi*, 1/95.

¹²⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/731.

söz verme ve ameldeki doğruluğu da kapsar. Ayrıca doğruluk, özellikle İslâm ahlâkında makamların hakkını vermeyi ifade eder. Bu sebeple “Bu yüce işlerle vasıflanan siddîk olur” denmiştir.¹²⁵

Hakîm, hadisteki halis niyet olarak nitelendirdiği sıdk mertebesini çeşitli açılardan âyet ve hadiste geçen mertebelerden üstün olduğunu belirttikten sonra hadisin şerhine dair “hayat” ve “hayevân” kelimelerinin analizini yapmıştır. Ankebût sûresindeki وَمَا هَذِهِ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهيَّ الْحَيَوةُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ “Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Âhiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”¹²⁶ âyetindeki الْحَيَوةُ kelimesinin cennette olan hayatı, الْحَيَاة kelimesinin ise dünya hayatı için kullanıldığını ifade etmiştir. Ona göre فعِلان kalıbı, فاعِل ile العاري kalıplarından daha ziyade bir anlam taşır. Mesela العريان ile العاري ifadeleri de böyledir. العريان, bir şeyin kabuğuyla veya vücudundaki bir örtüyle olmasıdır. العاري ise giysisi yırtık ve eski, elbisesinden soyunmuş olan kimseyi ifade eder. Hakîm bu ayrımı yaptıktan sonra العاري ifadesinin anlamını izah ettiği şekilde olduğunu göstermek için şiirden yardım alarak Hz. Ömer’den gelen şu senedli rivâyeti¹²⁷ aktarmıştır:

“Hz. Ömer, “sizin en büyük şairiniz kimdir” diye sorunca “Nâbiağa’dır” şeklinde ona cevap verilmiştir. Sonra şu beyti okumuştur:

أَتَيْتُكَ عَارِيًا خَلَقًا ثِيَابِي عَلَى خَوْفٍ يَظُنُّ بِي الظَّنُونُ

“Hakkımdaki bütün söylentilerden uzak, yırtık/eskimiş elbiseler içinde korkarak sana geldim.”¹²⁸

Hakîm et-Tirmizî, hadisin şerhinde bahsetmiş olduğu bir noktadan veya kelimeden hareketle sunmuş olduğu bazı ifadeleri açıklamak için az da olsa şiirden yardım almıştır. Daha çok, yorumlarını kuvvetlendirmek adına şiirlere müracaat etmiştir.

1.6. Kıssaların Kullanımı

Kıssa kelimesi sözlükte anlatmak, haber vermek, bildirmek, hikâye etmek, takip etmek, iz sürmek, olduğu gibi anlatmak, iş, durum¹²⁹ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Terim olarak ise “insanların ibret almalarını ve hidâyete ulaşmalarını sağlamak gayesiyle çoğunlukla zaman ve mekândan tecrit

¹²⁵ Abdülkadir el-Fakîhî, *Menâhicü'l-Ahlâki's-Seniyye fî Mebâhici'l-Ahlâki's-Sünniyye: İslâm Ahlak Düşüncesi Sözlüğü*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2023), 359.

¹²⁶ el-Ankebût 29/64.

¹²⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/732; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1409), 5/274, Hadis no. 26029.

¹²⁸ Ebu Zeyd el-Kureşî, *Cemheratu eş'âri'l-Arab*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kâhire: Nehdatu Mısır, ts.), 73.

¹²⁹ Râğîb el-İsfahânî, *Müfredat*, 847.

edilmiş, geçmiş peygamberler ve kavimler veya toplumlarla ilgili Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan hadiseler" şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁰

Kıssaların Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki değerinin, muhataplara aktarılacak istenen bilgiler ve mesajlar açısından önemlidir. İslâmî metinlerde görüldüğü üzere genellikle kıssaların yorulan zihinlerde uyarıcı ve canlılık oluşturan bir tesiri vardır. Anlatılmak istenen konu daha iyi anlaşılabilir olur. Bu yoldan anlatılanların zihinlerde kalıcı olma imkânı ve süresi daha fazladır. Kıssa, içerdiği teşviklerden ve anlatılmak istenen mananın insan zihninde kolayca şekillenmesini sağlaması sebebiyle başarılı bir eğitim metodu olmuştur.¹³¹ Bu yöntemle bazı hataların düzeltilmesi, iyi olanın öğretilmesi ve doğruya yönlendirmede en başarılı araçlardan biri olarak kabul edilmiştir.¹³²

Hakîm et-Tirmizî de diğer İslâmî kaynaklarda olduğu gibi *Nevadir*'de peygamberlere ait sözler, selef-i salihinden iktibasalar, birtakım hadiseler, İsrâîlî bilgileri kullanması yanı sıra hadis şerhlerinde kıssalara yer vermiştir. Tespit ettiğimiz üzere doğrudan ve dolaylı olarak toplam 107 kıssa ve hikâye zikretmiştir.¹³³

Sonuç

Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl*'deki istişhâd yöntemi, tek boyutlu bir delillendirme olmayıp zâhirî ve işârî boyutlarıyla iki yönlü bir faaliyet olarak öne çıkmaktadır. Hakîm, hadislerin lafız ve manalarını âyetler, hadis/sünnet, sahabe ve tâbiûn sözleri, şiirler ve kıssalarla açıklarken, aynı zamanda bu hadislerden hareketle şekillendirdiği tasavvufî kavramları ve düşünceleri de aynı kaynaklarla temellendirmiştir. Böylece hem hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırmış hem de tasavvufun ilmî dayanaklarını güçlendirmiş, neticede hadisleri yorumlarken tasavvufu, tasavvufu delillendirirken ise hadisleri açıklamış olmuştur.

Hakîm'in özellikle âyetlerle istişhâda verdiği önem, Kur'ân-ı Kerîm'in dinî metinlerin açıklanmasında birinci kaynak olmasıyla ilişkilidir. Hadislerin âyetlerle yorumlanması, hem ilmî hem de tasavvufî anlam katmanlarının derinleştirilmesine olanak sağlamıştır. Aynı şekilde, hadislerle istişhâd yöntemi, rivayetlerin doğruluğunu pekiştirirken muhteva benzerliklerini ortaya koyarak zengin bir açıklama alanı oluşturmuştur.

¹³⁰ Mustafa Kara, *Bireysel ve Toplumsal Açısından Kur'ân Kıssaları* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 23; Tahsin Görgün, "Kur'ân Kıssaları'nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine", *Kur'ân Sempozyumu (Fecr Yayınları)*, (1998), 29.

¹³¹ Ebû Abdullah Şemsuddîn Makdisî, *el-Makâsıdu's-seniyyeti fî'l-Ehâdîsi'l-İlahiyye* (Beyrût, ts.), 37.

¹³² Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 295; Ahmet Uyar, "Hadislerde Kıssa ve Kıssacıların Hadisler Üzerindeki Olumsuz Etkileri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Ocak 2015), 27.

¹³³ Örnekler için bk. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/768; 2/594; 3/225; 4/235, 404.

Sahabe ve tâbiûn sözleriyle yapılan istişâhlar ise, hadislerin tarihsel bağlamını güçlendirmiş ve onların İslam ilimlerindeki yerini daha anlaşılır hale getirmiştir. Şiirlerle ve kıssalarla istişâh ise, hadislerin edebi ve pedagojik boyutlarını vurgulayarak, okuyucunun zihninde daha etkili bir kavrayış sağlamıştır.

Hakîm et-Tirmizî'nin kullandığı istişâh yöntemleri, yalnızca hadislerin şerhinde değil, aynı zamanda tasavvufî düşüncenin aktarımında da önemli bir araç işlevi görmüştür. Bu yöntemler, onun eserinin ilmî ve tasavvufî derinliğini ortaya koymuş, *Nevâdirü'l-usûl*'ü İslam ilim tarihinde önemli bir kaynak haline getirmiştir.

Kaynakça

- Abdurrezzâk es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrût: Tevzi'ü'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvûd vd. 52 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2001.
- Ali el-Kârî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâtî'l-mefâtîh*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2002.
- Atmaca, Veli. "Hadis'te İsrâiliyât'a Bakış I". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996), 359-387.
- Avcı, Seyit. "Tâbiîn Neslinin Hadis İlmindeki Yeri". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2005), 151-172.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb Arnâvut. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 2. Basım, 1983.
- Beyzâvî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk, Muhammed Ahmed el-Atraş. 3 Cilt. Dimeşk: Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Bezzâr. *el-Müsned*. thk. Mahfûzu'r-Rahmnan Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ULûm ve'l-Hikem, 2009.
- Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çetin, Abdurrahman. *Hitabet ve İrşad Din Hizmetlerinde İletişim ve Güzel Konuşma*. Bursa: Emin Yayınları, 14. Basım, 2019.
- Deylemî. *el-Firdevs bi-Mesur el-Hitab: el-Firdevsü'l-Ahbâr*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.
- Durmuş, İsmail. "İstişâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 1-4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1999.
- Ebu's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah. *Kitâbü'l-Azame*. thk. Rızâullah b. Muhammed

- İdrîs el-Mübârekfûrî. 1-5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 2. Basım, 1998.
- Eroğlu, Ali. "Şiirle İstişad ve İstişad Açısından Medarik". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İLTED)* 11 (1993), 326-358.
- Fahraddin er-Râzî. *Mefâtihu'l-Gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Fakihî, Abdülkadir. *Menâhicü'l-Ahlâki's-Seniyye fî Mebâhici'l-Ahlâki's-Sünniyye: İslam Ahlak Düşüncesi Sözlüğü*. çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2023.
- Gökçe, Ferhat. *İslam İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021; "Orta Asya İslâm Âlimlerinin Tasavvufî Hadis Yorumculuğuna Katkıları Tasavvufî ve Hikemî Hadis Yorumculuğunu Öncüsü Hakîm Et-Tirmizî", *Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Uluslararası Sempozyumu*, ed. Muhittin Düzenli vd. 1091-1116. Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Görgün, Tahsin. "Kur'an Kıssaları'nın Neliği (Mahiyeti) Üzerine". *Kur'an Sempozyumu (Fecr Yayınları)*, 19-40.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Hakîm et-Tirmizî. *Kitabu'l-Menhiyyat*. çev. Yavuz Köktaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Hakîm et-Tirmizî. *Büdüvvü şe'ni Ebi Abdillâh, The Concept Of Sainthood In Early Islamic Mysticism (Bad' sha'n Al-Hakîm al-Tirmidh)*. çev. Bernd Radtke - Jhon O'kane. Richmond: Curzon Press, 1996.
- Hakîm et-Tirmizî. *Büdüvvü's şe'n (Hatmü'l-Evliya İçinde)*. thk. Osman Yahya. Beyrût: Ma'hedü Adabi's-Şarkıyye, 1965.
- Hakîm et-Tirmizî. *Hatmu'l Evliya: Veliliğin Sonu*. çev. Salih Çift. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Hakîm et-Tirmizî. *Nevâdiru'l-usûl fî marifeti ahhâri'r-rasûl*. thk. Nureddin Boyacılar. 1-5 Cilt. Cidde: Darü'l-Minhac, 2015.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatipoğlu, İbrahim. "İsrailiyyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Heysemî. *Mecmau'z-Zevâid*. thk. Hüsamuddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- Hindî, el-Müttakî. *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayyânî-Safvet es-Sekkâ. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1981.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Ebi Şeybe. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebü'd-Dünyâ. *Müddâratü'n-nâs*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.

- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisanü'l-Mîzân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1986.
- İbn Hibbân. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Muhammed Ali Sönmez-Halis Aydemir. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbn Manzur. *Lisânu'l-Arab*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbn Receb el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Şaban vd. Medine: Mektebetu'l-Ğurebai'l-Eseriyye, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Sıfatü's-Safve*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 2000.
- Kâdî İyâd. *el-İlmâ ilâ marifeti usûli'r-rivâye ve takyîdî's-semâ*. thk. Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Daru't-Turas, 1970.
- Kara, Mustafa. *Bireysel ve Toplumsal Açısından Kur'an Kıssaları*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Karacabey, Salih. "İsrâiliyyât'ı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2003), 71-104.
- Karapınar, Fikret. "Hakîm et-Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2005), 229-243.
- Karapınar, Fikret. *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri (H.IV.-V./M.X.-XI. Asır)*. Selçuk Üniversitesi, S.B.E, Temel İslam Bilimleri, Hadis Bilim Dalı, 2006.
- Kaya, Mehmet. "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Şiirle İstişhâd". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVII/1 (2017), 9-42.
- Köktaş, İlk Dönem Sufileri ve Hadis: *Hakîm et-Tirmizî Örneği*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Kureşî, Ebû Zeyd. *Cemheratu eş'ârî'l-Arab*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Kahire: Nehdatu Mısır, ts.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016.
- Mahzûmî, Mehdî. *el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî A'mâluhu ve Menhecuhu*. Beyrut: Dâru'r-Râ'idî'l-Arabî, 1986.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn. *el-Makâsîdu's-seniyyeti fî'l-Ehâdîsî'l-İlahiyyeti*. 2 Cilt. Beyrut, ts.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. çev. Hüseyin Yıldız. 3 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2023.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *Riyâzü's-sâlihîn Tercüme ve Şerhi*. çev. M. Yaşar Kandemir vd. 8 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2020.
- Öğmüş, Harun. *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*. İsam, 2010.
- Özdemir, Veysel. "İsrâiliyyât Türü Rivâyetlerin Hükümünü Belirleme Açısından 've Haddisû an Benî İsrâile ve lâ Harace...' Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/2 (2008), 307-325.
- Özervarlı, M. Sait. "Firdevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Salih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. çev. Mehmet Yaşar Kandemir. İstanbul:

İFAV Yayınları, 2017.

Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

Süyûtî. *el-Câmiu's-sağîr min ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*. çev. Hüsyin Yıldız vd. 7 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

Süyûtî. *el-itkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Ammetü li'l-Kitâb, 1974.

Taberânî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Ebu Muaz Tarık b. İvadullah b. Muhammed-Ebu'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseyni. 10 Cilt. Kâhire: Daru'l-Harameyn, 1995.

Taberî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Mekke: Dârü't-Terbiyye ve't-Türâs, ts.

Turan, Mehmet. *Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2015.

Turan, Mehmet. Sûfî Muhaddis Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl Adlı Eserindeki İşârî Yorumları". *Eskiye Dergi* 58 (Eylül, 2025), 985-1009.

Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020.

Uyar, Ahmet. "Hadislerde Kıssa ve Kıssacıların Hadisler Üzerindeki Olumsuz Etkileri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Ocak 2015), 25-56.

Zehebî. *Tezkiretu'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.